

2

Uluslararası *Mevlânâ* Sempozyumu Bildiriler

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	128228
Tas. No:	297.7 ULU-M

Birleşmiş Milletler
Eğitim, Bilim ve Kültür
Kurumu

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

2007
Mevlânâ Celâleddîn Rûmî
800. Doğum Yılı Dönümü

800th Anniversary of
the Birth of Rumi

Sempozyum tertip heyeti
Prof. Dr. Mahmut Erol Kılıç (Bşk.)
Celil Güngör
Ekrem Işın
Nuri Şimşekler
Tuğrul İnançer

Uluslararası *Mevlânâ* Sempozyumu Bildirileri

Cilt: 2

Motto Project yayını

İstanbul, Haziran 2010

ISBN 978-605-61104-0-5

Editörler

Mahmut Erol Kılıç

Celil Güngör

Mustafa Çiçekler

Katkıda bulunanlar

Bülent Katkak

Muttalip Görgülü

Berrin Öztürk

Nazan Özer

Ayla İlker

Mustafa İsmet Saraç

Asude Alkaylı Turgut

Nadir Aksu

Gülay Öztürk Kipmen

Yusuf Kot

Furkan Katkak

Berat Yıldız

Yücel Dağlı

Kitap tasarımı

Ersu Pekin

Baskıya hazırlayan

Kemal Kara

Yayımlayan

Motto Project, 2007

Mit İletişim ve Reklam Hizmetleri

Şehit Muhtar Cad. Tan Apt. No: 13 / 13

Taksim / İstanbul

Tel: (212) 250 12 02

Fax: (212) 250 12 64

www.mottoproject.com

yayinlar@mottoproject.com

Baskı

Mas Matbaacılık A.Ş.

Hamidiye Mahallesi,

Soğuksu Caddesi, No. 3

Kağıthane - İstanbul

Tel. 0212 294 10 00

Bu kitap, 8-12 Mayıs 2007 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı himayesinde ve Başbakanlık Tanıtma Fonu'nun katkılarıyla İstanbul ve Konya'da düzenlenen Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu bildirilerini içermektedir.

Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

Doğu Türkistan ve Sincan'da Rûmî'nin Mesnevî'si

Thierry Zarcone | Fransa

ÇOK iyi bilindiği gibi, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin (ö. 1273) "Farsça Kur'an" olarak tanımlanabilecek, meşhur *Mesnevî-i Ma'nevî*'sine diğer ismiyle *Mesnevî-i Şerîf*'ine, bir çok sûfî ve İslâm dünyasının okur yazarı tarafından, özellikle Farsçanın konuşulduğu, en azından ulemâ tarafından bilindiği Osmanlı İmparatorluğu, Orta Asya ve Hint alt-kıtası gibi bölgelerde çok fazla rağbet edilmiştir. *Mesnevî* bu itibarını, Fars edebiyatının nâdide örneklerinden biri olmasının yanı sıra, atipik ve esoterik de olsa, Kur'an'ın belli başlı tefsirlerinden biri olmasına borçludur. Bazı kitaplar, tarikatler gibi müslüman toplumsulluğunun üzerinde veya toplumun tümü kastedilmeksizin, özel toplumlar üzerinde, tam anlamıyla istisnâî bir yapıcı güce sahiptir ve bu yönüyle de incelenmeyi hak etmektedir. Dolayısıyla bu tarz eserler hakkında, toplumu aydınlatmalarının, yayılmalarının, revaç bulmalarının ve nasıl aktarıldıklarının tarihsel bilgisiyle tamamlanmış öğretilerle ilgili bir araştırmadan daha da fazlasını yapmak önem arz etmektedir. Ayrıca akılda tutulması gerekir ki, doğuda olduğu gibi batıda da kitap uzun bir süre, okunan bir metin olmadan önce okuması yapılan bir metin olarak kullanılmıştı; aktarımın bu ilk şekli ki Roger Chartier tarafından "sessiz okuma"nın karşıtı olarak "dillendirilmiş okuma"¹ olarak tanımlanmıştır, öğretilerle ilgili aktarımın kaçınılmaz olarak etkilemekteydi. Zira okuması yapılan metin çoğunlukla yorumlanır, özellikle de kuralları ve kullanımlarıyla bir toplumsulluk yapısını dayatır ve bu çerçevede sessiz okumaya geçiş sağlanır. *Mesnevî*, tüm Arapça ve Farsça eserler arasında, tabii ki

¹ Chartier 1993: 84-85.

Kur'an haricinde, okuma yapmaya en elverişli metin olarak görülmektedir. Aynı şekilde *Mesnevî*, daha sonra göreceğimiz gibi, Osmanlı'da, kendisinin okunup yorumlanmasına adanmış tarikatvârî modellenmiş toplumsalluk şekillerini doğurmuş şüphesiz tek metindir. 19. yüzyıldan itibaren Hıristiyan batıda dillendirilmiş okuma sessiz okumanın karşısında giderek önemini yitirmiştir. Bunun tam tersine, Müslüman doğuda bu okuma biçimi, hayatını devam ettirmiştir. Bizi ilgilendirdiği kadarıyla 20. yüzyılın ortalarında dahi, *Mesnevî* okuma ve yorumlamalarının, "dillendirilmiş okuma" şekliyle, modern Türkiye'de ve komünist Sincan'da yapıldığını fark etmekteyiz.

Mesnevî'nin Mevlevî tarikatı mensupları arasında özel bir yeri vardır. Mevlevîler dergâhlarında *Mesnevî*'ye, onu okumak ve yorumlamakla görevli kişinin (*mesnevîhân*) durduğu, yerden yüksek küçük bir kürsü tahsis etmişlerdir.² En azından 15. yüzyıldan itibaren, Nakşibendi tarikatı sûfileri tarafından da *Mesnevî*'ye çok değer verilmiştir. Örneğin, imparatorluğa bu tarikatı getiren kişilerden biri olan Emir Ahmed Buhârî (ö. 1516), hacca giderken yanına sadece Kur'an ve *Mesnevî*'yi almayı tercih etmiştir.³ Osmanlı İmparatorluğu sûfileri 19. yüzyılda, İstanbul'da, *Mesnevî* okuma ve yorumlamaya tahsis ettikleri iki *Mesnevî* "ev"i veya "salon"u (*dâru'l-mesnevî*) kurmuşlardır. Bu "salon"lardan biri, Mesnevîhâne Tekkesi ismiyle bilinen sûfi dergâhlarından birinin içerisinde yer almaktadır. Türk tarihçi Baha Tanman'a göre söz konusu yerler "gerçek bir *Mesnevî* okulu"dur.⁴ Bununla birlikte bu *Mesnevî* salonlarının, zannedilebileceği gibi Mevlevî tarikatının değil, Rûmî'nin şiirlerine ilgilerinin ispatı kâbilinden, Nakşibendî tarikatının denetimi altında olduğunu söylemeliyiz.

Genel anlamda, İran haricinde Farsçanın kullanıldığı ülkelerdeki, özellikle Hind ve Osmanlı coğrafyası gibi *Mesnevî*'nin gözle görülür etkisinin olduğu ve edebî şerhlerinin istisnâî bir gelişme gösterdiği bölgelerdeki sûfi ve sûfi olmayan çevrelerde *Mesnevî*'nin işgal ettiği yer hakkında çok az çalışma yapılmıştır. Kişisel olarak, Orta Asya'daki ve Doğu Türkistan'daki yaşayan tarikatlar üzerine yaptığım araştırmalar boyunca *Mesnevî*'nin okunduğuna ve şeyhlerin elinde dolaştığına sürekli şahit oldum. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Orta

² Gölpınarlı 1963: 150-151.

³ Kara 1990: 327; Le Gall 1992: 53, 61, 63, 123-124; Tosun 2002: 274-276, 279.

⁴ Abu-Manneh 1984: 1-36; Tanman 1994: 408-409; Yücer 2003: 219-249.

Asya'da da *Mesnevî*'nin yayılmasında öncülüğü Nakşibendilik yapmıştır ve bunun bazı şubeleri, günümüzde dahi, *Mesnevî*'yi Kur'an'dan sonraki en temel mukaddes kitaplardan biri olarak kabul etmektedirler. Araştırmamız, Hâce'lerden (17 ve 18. yüzyıllar) günümüze kadar, Doğu Türkistan'daki Rûmî şiirinin zenginliğini tanımlamayı, Uygur ve Çin (Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Sincan Uygur Otonom Bölgesi) Nakşileri arasındaki konumunu analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Orta Asya ve Çin arasında bir kitap

15. ve 16. yüzyıllardan önce, Orta Asya Hâcegân ve Nakşibendîleri arasında *Mesnevî*, istisnâî bir yere sahip gibi görünmemektedir. Bununla birlikte, bu tarikatın mensupları tarafından *Mesnevî*'ye atıflar yapılmıştır. Ubeydullah Ahrar (ö. 1490) 'ın hocalarından Yakub-i Çarhî'nin (ö. 1456) *Mesnevî*'nin ilk beyitlerini şerh eden küçük bir eseri olduğunu da biliyoruz.⁵ Ayrıca, Ubeydullah Ahrar'ın Osmanlıdaki talebeleri de *Mesnevî*'ye özel bir önem atfetmişlerdir. Nakşibendiliğin Rûmî'nin şiirlerine olan ilgisi şüphesiz Ahrar'ın döneminde veya, birçok talebesi ve dünyanın dört bir tarafına tebliğ için giden mübelliğleri arasında gelişmiştir. *Mesnevî*'ye, Nakşibendiliğin Dahbîdî şûbesinin kurucusu Semerkand'lı Ahmed Hâce Kasanî / Mahdûm-i A'zâm (ö. 1542)⁶ tarafından da aynı şekilde önem verilmiştir. Kasanî sürekli olarak anlatılarında *Mesnevî*'ye atıflarda bulunmuş, günlük manevî derslerine başlamadan önce de *Mesnevî*'den birkaç beyit okumayı âdet edinmiştir.⁷ 18. yüzyılda, Ahmed Hâce Kasanî ile aynı Nakşibendî şubesine bağlı olan şeyh Halife Muhammed Sıddik (ö. 1731 veyâ 1795), Dahbid (Semerkand) 'deki medresesinde Kur'an ve Hadislerin yanında *Mesnevî*'yi de ders olarak okutmuştur. Onu takip eden şeyhler de bu geleneği devam ettirmişler ve sağlamlaştırmışlardır. Örneğin, Nakşibendiyye-Müceddidiyye'nin meşhûr Hüseyiniyye şubesinin kurucusu Halife Muhammed Hüseyin (ö. 1833-4), Semerkand'daki dergâhında (*hânegâh*), *Mesnevî* gibi diğer Farsça manzum eserleri ve gazelleri de öğretip yorumlamıştır.⁸ Orta Asya'nın rekâbet halindeki iki Nakşibendî şûbesi, Hâfiyye ve

⁵ Paul 1998: 7-8; Tosun 2002: 61, 151-152.

⁶ Fletcher 1995: 11.

⁷ Tosun 2002: 390.

⁸ Babajanov 1996: 395, 400, 404.

Cehriyye, 19. yüzyılda *Mesnevî*'ye adadıkları saygı konusunda birleşmişlerdir. Diğer taraftan, Hokand (Fergana Vadisi) şehrinde, Nakşibendî-Cehriyye şeyhleri *Mesnevî*'nin yanında Hokand'lı meşhûr 19. yüzyıl sûfi şâiri Abdülaziz Meczub Namangânî'nin şiirlerini de geleneksel olarak okumuşlardır. Hattâ bu gelenek vâdinin mevcûd sâkinlerinin hafızasında hâlâ tazeliğini korumaktadır.⁹ Son olarak, Orta Asya'nın tamamına, Doğu Türkistan'a, Çin'e, bir Buhara'lı'nın, 19. yüzyılın sonlarında, medresesinde *Mesnevî* dersi verdiği Sibiryâ'nın güneyine kadar ulaşmasından hareketle, *Mesnevî*'nin çok geniş bir alana yayılmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Irtych nehrinin kıyılarında Orta Asya'lı tüccarlar tarafından getirilen kitaplar arasında *Mesnevî*, Câmî'nin *Nefâhatu'l-Ûns*'ünün ve Ahmed Sirhindî'nin *Mektûbât*'ının yanında boy göstermiştir.¹⁰

Doğu Türkistan'da *Mesnevî*'nin okunup yorumlanması geleneği 17. yüzyılda Nakşibendî hânedanlığı Hâceler zamanında başlamıştır. Bunun öncülüğünü de muhtemelen hânedanlığın kurucusu Âfâk Hâce Hidâyetullah'ın (ö. 1694) babası, Muhammed Yusuf (ö. 1653) yapmıştır. Bu şahıs daha sonraları Çin'in Kuzey batısındaki Müslümanlara *Mesnevî* dersleri vermiştir. Muhammed Yusuf'un silsilesi Semerkand'lı Ahmed Hâce Kasanî (Mahdûm-i A'zâm) 'a dayanmaktadır. Urumçi'deki Devlet Kütüphanesi'nde korunan *Mesnevî*'nin bir yazma nüshası, 17. yüzyılda Doğu Türkistan'daki *Mesnevî*'nin mevcûdiyetinin bir delilidir. Bu nüsha, 1599-1600'da Rabal Himid Yarkandî adında, Yarkand'lı (Doğu Türkistan'ın güneyi) biri tarafından istinsah edilmiştir.¹¹ Âfâk Hâce, kendisi hakkında yazılmış zengin bir biyografi olan *Hidâyetnâme*'den öğrendiğimize göre, babasından sonra tarikatın başına geçmiş ve *Mesnevî* okuma seanslarına devam etmiştir.¹² Hâceler hânedânlığının kurucusu hakkındaki bu biyografik eserde şöyle yazar: "Âfâk Hâce her sabah, öğleye kadar, muhterem Mevlânâ-yı Rûmî'nin *Mesnevî-i Ma'nevî*'si üzerine, tâlibân-ı Allah ve âşıkân-ı dergâha ders yapar." Ayrıca bu biyografide Âfâk, *Mesnevî* şerhinde bir üstat olarak takdim edilmiştir.¹³ Bu da *Mesnevî*'nin sadece okunmayıp yorumlanmış olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nda,

⁹ Ostonaqulov 2000: 530.

¹⁰ 'Abd al-Rashîd Ibrâhîm [yaklaşık 1905-07]: VI; Rizâ' al-Dîn b. Fahr al-Dîn: 1904-05, I-6: 299-300.

¹¹ *Kâdimki Âsârler Tizimliki* 1989: 142.

¹² Bu yazma eserin en sağlam nüshası, Taşkent'te Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde korunmaktadır ve eserle ilgili Alexandre Papas Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de bir doktora tezi hazırlamaktadır.

¹³ Mîr Khân al-Dîn Kâtib v. 84, v. 197.

İran'da ve Hind kıtasında olduğu gibi, Doğu Türkistan'da da şerh geleneğinin ortaya çıkmış olduğunu açıkça göstermektedir. Osmanlı'da "Mesnevî okumak" tâbiri, onun okunması ve yorumlanması anlamına gelmektedir.¹⁴ Diğer taraftan, Hâcelerin *Mesnevî*'ye karşı bu hayranlıkları, bir yazarı, Âfâk Hâce ile Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin yaşamları arasında bir paralellik kurmaya ve bunu, her iki şahsiyetin memleketlerini beş yaşında, birinin Kaşgar'a gitmek için, diğerinin Semerkand'a oradan da Anadolu'ya gitmek için, terk etmeleriyle desteklemeye itmiştir.¹⁵ Kalender derviş, Doğu Türkistan'ın İslâmî edebiyatın büyük isimlerinden biri, sûfî şâir Muhammed Zalilî (Dhalilî) (18. yüzyıl), Âfâk Hâce hakkında, ölümünden sadece birkaç yıl sonra, 1718'de, şöyle yazmıştır:

*Şerh eder ululukla Mesnevî'yi
Mesnevî-i Ma'nevî-i Mevlevî*¹⁶

Bir çok kaynakta söylendiğine göre, *Mesnevî* okumaları, ilâhî bir deneyimle taltif edildiklerinden, onu dinleyenler üzerinde müstesnâ manevî etkiler bırakmaktadır. Âfâk Hâce'nin ciddiyetiyle tanınan bir talebesi, Rûmî'nin şiirini okuduğu zaman, kendinden geçtiğini ve cezbeyle geldiğini ifâde etmektedir.¹⁷ Diğer bir metinde, *Mesnevî* okuma meclislerine katılanların, marifet-i Hakk'a ulaştıklarını ve mazhar-ı Aşk oldukları, bunun akabinde de Allah'da gark olup kendilerinden geçtikleri dile getirilmiştir.¹⁸ Başka bir kaynağa göre ise, Orta Asya'da çok tanınan Hind'li mistik şâir Bîdil, *Mesnevî* dinleyerek hastalığından kurtulmuştur.¹⁹ *Mesnevî*, sadece dervişlerin meclislerinde okunup yorumlanmış bir eser değildir; Doğu Türkistan'da tertip edilmiş bir çok tasavvufî eserde, neredeyse Kur'an ve hadislere yakın bir sıklıkta ona atıfta bulunulmuştur.²⁰

¹⁴ Gölpınarlı 1983: 406.

¹⁵ "Tadhkira al-Hidâyat", v. 81b-82a. (Referans, A. Papas'tan alınmıştır).

¹⁶ "Sharh qilip döbdöbäy Mäsnäwi / Mäsnäzi mä'näviyu mäwlävi", Zälili 1985: 597.

¹⁷ Mîr Khân al-Dîn Kâtib v. 204.

¹⁸ Muhammad Sadiq Kashgari 1988: 60. Ayrıca bkz. Hartmann 1905: 217, 331.

¹⁹ Schimmel 1971: 34.

²⁰ Örnek olarak Mîr Khan al-Dîn Kâtib'in Hidâyetnâme'sini veyâ 17. yüzyıl Nakşibendî ve Kalenderî sûfilerinden, aslen Yarkand'li olup Âfâk Hâce'nin silsilesinden gelen ve İstanbul'a gelerek bir çok dergâhda şeyhlik yapan 'Abd Allah Nidâ'i'nin yazılarını ("Dîvân" v. 1a, 8a, 12b) verebiliriz.

17. yüzyılın başında Âfâk Hâce'nin babası Muhammed Yusuf, Çin'in Kuzey batısına (bugünkü Gansu eyâleti) giderek Salar Türkleri arasında Nakşibendîliği yaymıştır. Orada bir çok dergâh kurup *Mesnevî* dersleri vermiştir. Doğu Türkistan'a dönmeden önce halefine, hilâfeti teslim töreninde, seccâde, yeşil ve sarı yaldızlı sarık ve *Mesnevî*'nin bir kopyası gibi sembolik hediyeler vermiş ve şöyle demiştir: "Eğer her Cuma ve Pazartesi, gece gündüz, *Mesnevî*'yi okutur ve yorumlarsan, bunu sanki ben yapıyordum gibi olacaktır." Âfâk Hâce, babasından sonra bu bölgeye gittiğinde Rûmî'nin şiirlerini okutur ve ayrılacağı zaman, talebelerinden birini halef tayin eder. Babasının yaptığı gibi, ancak az bir farklılıkla bir tören yapar ve halefine Kur'an, yeşil bir sarık ve sarı yaldızlı bir sarıkla birlikte *Mesnevî*'nin bir kopyasını hediye eder.²¹ Çinli Müslüman ve sûfilerin, *Mesnevî*'ye karşı günümüze kadar gösteregeldikleri büyük saygının kökleri belki de o dönemlere kadar uzanmaktadır. Buralarda *Mesnevî*, Kur'an'ın ve seccâde'nin, özellikle sarık (veyâ tâc) ın yanında ki bu, Kur'an'da, İslâm târihinde ve sufizmde onur ve iktidârın sembolü olarak kabul edilmiştir,²² sûfliğin alâmet-i fârikalarından biri olarak görülmüştür. Bu da, *Mesnevî*'nin Hâce'ler arasındaki müstesnâ yerini bir kez daha gözler önüne sermiş ve belirli bir şekilde, bunu takip eden asırlardaki konumunu ve çinli müslümanlar arasında bıraktığı hatırayı belirleyen etken olmuştur.

Hidâyetnâme'de zikredildiğine göre 18. yüzyılın başlarında, Hâce'ler tarafından beş tasavvufî eserin "okuma"sı, geniş anlamıyla, derviş ve âlimler tarafından tedrisi (kırâ'at-ı dervişân ve âlimân) yapılmıştır ki bunlar, *Mesnevî*, *Reşâhât* [*'Ayn al-Hayât*], *'Aynu'l Kuzât al-Hamadânî'nin Tamhidât*'ı, Eflâkî'nin *Menâkibu'l Ârifin*'i ve [Muhammed b. Muhammed Sâdik Şüşterî]'nin *Kenzu'l Âşıkîn*'idir.²³ *Mesnevî*, Doğu Türkistan'ın sadece dergâhlarında ilgi odağı olmamış, medreselerde de genel bir kural olarak, Farsça ve Fars edebiyatı öğretiminde kullanılmıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda Sâdî'nin *Gülistan* ve *Bostan*'ıyla, Hâfız'ın ve Bîdil'in şiirleriyle ve Sirhindî'nin *Mektûbât*'ıyla birlikte okunmuş ve incelenmiştir.²⁴ Rûmî'nin şiirleri

²¹ "Hadrat Sayyid Âfâq Khvâjamning TSRHlari" (Lunds Universitets-Bibliotek) yazma eserini zikreden Fletcher (1995: 12-13, 14) 'e göre.

²² Tâcın islâm geleneğindeki yeri hakkında bkz. M. J. Kister 2000; sarık ve tâcın türk sûfizmindeki yeri hakkında bkz. Atasoy 2000.

²³ Mir Khân al-Dîn Kâtib v. 211.

²⁴ Alptekin 1985: 23; Tahir 1988: 332.

özellikle “meşrep”ler gibi, diğer toplumsalluk yapılarında da yayılmıştır; mahalle- nin veyâ şehrin kültür derneği mahiyetinde olan “meşrep”lerde *Mesnevî*, bağlıla- rın kültürünü zenginleştirmek amacıyla, Kur’an’la, Câmî’nin *Nefâhatu’l Üns*’üyle ve Ali Şir Nevâî’nin kitaplarıyla birlikte okunmuştur.²⁵ 1917’de, Kaşgar bölgesi Müslümanlarının hayat ve kültürü üzerine detaylı bir araştırma yapan tatar bir seyyâh, eğitim ve kültür sahasındaki faydalılığına göre, en beğenilen eserleri, Kur’an, hadisler, *Mesnevî*, *Nafâhat-i şerîf* [*Nefâhatu’l Üns*], *Mektûbât-ı şerîf* ve *Mişkât-ı şerîf* olarak kaydetmiştir.²⁶ Bu noktada, 20. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan’da en çok rağbet gören Farsça kitapların *Mesnevî*, *Mektûbât* ve *Nefâha- tu’l Üns* olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu üç kitap, özellikle ilk ikisi, 20. yüzyıl boyunca ve 21. yüzyılın şafağında, Uygur Nakşibendî çevrelerinde en temel refe- rans kitapları olmuştur. 1990 yılında Uygurlu bir yazar, Müslüman reformizminin şerefine yazdığı, gerici olarak yaftaladığı gelenek ve diğer dînî âdetlere karşı çık- tığı kitabında, bu üç eseri, “halk için zehir” olarak lanse etmiştir.²⁷

Bununla ilgili bir bilgiye rastlamamış olsak da, “oniki makâm” geleneğine bağ- lı Uygurlu müzisyenler arasında *Mesnevî*’nin tegannî edilmiş olması ihtimali uzak görünmemektedir. Zirâ, müzisyenler yalnız Doğu Türkçesi eserlerini (meselâ Nevâyî, Zalîlî, Fuzûlî ve Şah Meşreb’in) değil, Câmî’nin ve Bîdil’in şüirlerini de tegannî etmiş- lerdir. Bunların yanında, diğer Farisî şairlerin eserlerini de seslendirmiş olabilirler.²⁸

Bir çöküşün târihi

Maoist devrimin yeni bir dönemi başlattığı 20. yüzyılın ortalarında *Mesnevî*, Sin- can’daki sûfi çevreler tarafından saygı duyulan, okunan ve yorumlanan bir kitaptı. Bu kitabın etkisi, bazı medreselerde okutulması yanında, Nakşibendîliğin bir çok şü- besi sayesinde olmuştur ki 20. yüzyılda Sincan’da, diğer sûfi gruplara nazaran sa- dece bu tarikatın şübeleri, daha sağlam yapıda olup, maoist devrimi aşarak günü- müze kadar varlığını devam ettirmiştir. 19. yüzyılın sonlarında *Mesnevî* okuma/yo-

²⁵ Alptekin (1985: 44) ‘in 20. yüzyıl başındaki izlenimlerine göre. Meşrep (*mâshrâp*) için bkz. Hâbibullah (1993: 448-459).

²⁶ Yâvshef 1917: 347.

²⁷ “Bu Kitaplar khâlqni zâhârlaydu...” (Tömür 1990: 193)

²⁸ Rahman 1995: 485; Eziz 1995: 192, 197.

1000 rumlama geleneği, Uygurlarla, bu geleneğin her zaman çok güçlü olduğu komşu Fergana vadisi sûfilere arasındaki ilişkilerle ve 20. yüzyılın başlarında sovyet baskılarından kaçan Özbek Nakşibendîlerinin Yarkand'a gelmesiyle daha da güçlenmiştir. Fergan sufizminin belli başlı isimlerinden Meczûb Namangânî, 19. yüzyılın sonlarında, Aksu ve Yarkand gibi vaha şehirlerinde tarikatsal yenilenmeyi başlatmıştır. Molla Nâsır Damolla (ö. 1918), Namangânî'nin müridi olduktan sonra, 1917'de, Aksu'da, *Mesnevî*'nin okutulduğu bir medreseye bitişik olarak hankâh kurmuştur.²⁹ Meczûb Namangânî'nin diğer bir talebesi Yarkandi Molla Niyâz Ishân (ö. 1889), 19. yüzyılın sonunda Yarkand'da, *Mesnevî*'nin bir yüzyıl sonra dahî hâlâ okunduğu bir hankâh kurmuştur. Bu hankâh'ın son şeyhinin oğlu, babası Tukhsun Ishân (ö. 1997) 'ın burada *Mesnevî* ve *Mektûbât* okuduğunu görmüştür.³⁰

Nakşibendîliğin diğer rakip şubesi olan, Sâkibiyye (Thâkibiyya) olarak da adlandırılan, Nakşibendiyye-Hafîyye'de,³¹ *Mesnevî* okumaları daha fazla yapılmış olsa da, en temel eser olmamış, 18. yüzyıldan beri aralıksız önem kazanan Ahmed Sirhindî'nin *Mektûbât*'ının gölgesinde kalmıştır.³² 19. ve 20. yüzyıllarda, bu iki eser, Orta Asya'yı rahatlıkla aşip Hind alt kıtasına kadar uzanan coğrafyada, diğer sûfî metinlerden daha çok kabul gördüğünü söyleyebiliriz.³³ *Mesnevî*, en azından 16. yüzyıldan beri köklü bir şerh geleneğinin olduğu Hind kıtasında, azımsanmayacak derecede yayılmıştır. Nakşibendî tarikatının olduğu kadar Çiştî tarikatının mensupları tarafından da *Mesnevî*'ye değer verilmiştir.³⁴ Diğer taraftan biliyoruz ki Sirhindî'nin şeyhi ve Hind kıtasında tarikatın ilk büyük şeyhi Nakşibendî Baki Billâh, hayatının sonlarına doğru "*Mesnevî*'yi yüksek sesle okuyordu".³⁵

²⁹ Diyar 1988: 115.

³⁰ Yarkand, Ekim 1998; Ailenin özel arşivinde *Mektûbât*'ın farsça bir örneğini görme fırsatı buldum. Nakşibendiyye-Cehriyye'nin bu şubesi hakkında bkz. Zarccone 2001: 125-127; 2002: 536-537.

³¹ Zarccone 2001: 123-125; 2002: 535-536.

³² Hind asıllı sûfî Ahmed Sirhindî 1624 yılında vefat etmiştir ve 17. yüzyıldan itibaren tüm İslâm dünyasının Nakşibendîleri tarafından en temel referans olarak kabul edilmiştir. Onun *Mektûbât*'ı, bu tarikatın eğitimini sistemleştirme adına ilk çalışmadır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, Hind kıtasında ve Orta Asya'daki tarikat üyelerinin referans kitabıdır.

³³ Arthur Buehler (2001: i) de aynı tesbitte bulunmuştur: "many have ranked the *Mektûbât* along with Maulana Rumi's *Mathnawi* in terms of vital transnational impact across the Islamic World".

³⁴ Schimmel 1971: 26-34.

³⁵ *Malfûzât-ı Baqibillah*'dan aktaran Necdet Tosun 2002: 329.

Nakşibendiyye-Sâkibiyye'nin en önemli şeyhlerinden Eyyûb Kârî (Ayyûb Qârî) (ö. 1952), Yarkand yakınlarındaki Khängdi'de, 1945 yılında kurduğu ve Hui ve Uygur talebelerin yaşadığı büyük medresesinde (Chong Madrasa), *Mektûbât* ve *Mesnevî*'ye bir şeref kürsüsü tahsis etmiştir. On yıl kadar bu medresede okumuş dindar bir kişinin aktardığına göre ki bu bilgi Eyyûb Kârî'nin halîfesinin, aynı medresede okumuş oğlu tarafından da doğrulanmıştır, *Mektûbât* ve *Mesnevî* burada şerh edilen en temel iki eserdir.³⁶ Bununla birlikte Eyyûb Kârî'nin 1941'de yazdığı tasavvuf ders kitabında *Mektûbât*'tan çok sık bahsedilse de, *Mesnevî*'ye özel bir yer verilmemiştir.³⁷ 50'li yılların sonunda, Khängdi medresesinin kapatılması, bazı bölümlerinin yıkılması ve Eyyûb Kârî'nin ölümünden sonra *Mesnevî* okuma geleneği, onun talebesi ve halîfesi Şâh-ı Mardân (ö. 1991) 'ın başında bulunduğu Turfan vahasındaki medresede devâm etmiştir. Ancak, 60'lı yıllardaki kültürel devrimde bu medresenin de kapatılma sırası gelmiştir.

Hocalarından bazıları Deoband medresesinde yetiştiği için ve Sincan'daki *mullâ* veyâ *dâmullâ* ünvanına tekâbül eden, Hindlilerin kullandığı *mavlavî* ünvanını taşıdıkları için, Hind İslâmıyla sıkı ilişkileri olan Khängdi medresesinin ders programında Farsça öğretimi yer almaktadır. Medresenin kütüphanesi, Hind yazma ve taşbasma eserleri açısından çok zengin bir koleksiyona sahiptir. 1996 ile 2002 yılları arasında, bu medresede okumuş birkaç Uygurla karşılaştım; bunlardan bazıları Farsçayı iyi biliyordu ve Nakşibendî medreselerinin kapanmasından beri tarikatın bu dili bilmeyen yeni üyelerine *Mesnevî* ve *Mektûbât* okumalarını aktarmaya çalışıyorlardı. Orada edindiğim en ilginç tanıklık, kültürel devrim'den önce Şâh-ı Mardân medresesindeki *Mesnevî* okuma yapısıyla ilgiliydi. Bana bilgi veren kişi, Şâh-ı Mardân'ın oğluydu, Farsça bilmiyordu ancak *Mesnevî*'nin rûhuna nüfûz etmeye babasını dinleyerek başlamıştı.³⁸ Onun söylediğine göre, çoğunluğu sûfilerden oluşan bir grup Şeyh'in etrafında bir halka oluşturuyorlardı ve her gün iki saat Rûmî'nin şiirleri okunuyordu. 60'lı yıllarda medresenin kapanmasına rağmen Şâh-ı Mardân, ölümüne kadar gizlilik içinde *Mesnevî* "okumaları"na devâm etmişti. Diğer bir tanığın ifâdesine göre, Şâh-ı Mardân ön-

³⁶ Tarikatın Urumchi ve Yarkand'daki mensuplarıyla, 1996 ve 1998'de yapılan görüşme.

³⁷ *Mesnevî*, *Nefahât*, *Tezkîrâtu'l Evliyâ* ve *Mektûbât*'la birlikte anılmıştır; *Kitâb Manba' al-Asrâr Risâlisî dûr*, Yarkand (doğu türkçesiyle).

³⁸ Turfan, Ekim 2002.

1002 ce Farsça okuyor daha sonra da Uygur dilinde tercümesini veriyordu. Nakşibendiyye-Sâkibiyye'nin mevcut tüm mensuplarının ve rahmetli Şâh-ı Mardân'ın talebelerinin bu kitap için sınırsız bir saygı beslediklerine şâhit oldum; hattâ bazılarında, Farsça bilmemelerine rağmen, *Mesnevî*'nin bir kopyası bulunuyordu. Rûmî'nin düşünce yapısı hakkındaki bilgileri, "dillendirilmiş" ve tarikat çevresine (burada Nakşibendî) has aktarım kurallarına bağlı ritüelleşmiş bir okumadan elde ettikleri kadardı. 1950 ve 60'lı yıllar arasında geleneksel medreselerin kapanmasıyla Farsçanın yavaş yavaş unutulması, Sincan'daki İslâm ve tasavvuf kültürü üzerinde feci sonuçlara neden olmuştur, şu kadar ki asırlardan beri Doğu Türkistan'da okunmuş olan tasavvufun klasik metinleri bugünün inançlı insanları ve sûfileri tarafından ulaşılamaz hale gelmiştir. Bu metinlerin büyük çoğunluğu Hind kıtasından gelmekteydi. Özellikle taş basma eserler, 19. yüzyıldan itibaren Orta Asya pazarlarını doldurmuş ve Hindde üretilen din ilimlerinin (tasavvuf, kelâm, fıkıh vs.) hızlı bir şekilde ve geniş çaplı yayılmasına katkıda bulunmuştu.³⁹ 20. yüzyıldan itibaren Farsçanın, Orta Asya'nın genelinde gerilemesinin, en azından iki nedeni vardır: Urduca'nın karşısında Farsçanın din dili statüsünü yitirmesi⁴⁰ ve Orta Asya ile alt-kıta arasındaki değişimlerin, SSCB ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sona ermesi. Buna karşılık Ahmed Sirhindî'nin *Mektûbâtı*, Arapçaya çevrildiği için, bu dil aracılığıyla sûfi çevrelerde ilgi merkezi olmaya devam etmiştir. Bugün bile, Nakşibendî Tatar Muhammed Murad al-Manzilavî'nin 1899-1900'da Mekke'de yayımlanan tercümesi kullanılmaktadır ki Urumchi ve Taşkent'te Nakşibendî şeylerinin elinde bu eserin yeni baskılarını gördüm. *Mesnevî*'ye gelince, Arapça tercümesinin olmaması nedeniyle kaçınılmaz bir çöküş içerisine girmiş, *Mesnevî* öğretimi de Farsçasına ulaşabilenlerin azalmasıyla, gittikçe yok olmaya yüz tutmuştur.

Urumchi'de karşılaştığım bir talebesine uzun yıllar önce bıraktığı bir kopyasının yardımıyla, *Mesnevî*'nin Şâh-ı Mardân tarafından Turfan'da kullanılan nüshasını tespit etme fırsatı buldum. Diğer taraftan bu, kesinlikle, Eyyûb Kârî'nin, 1940-1960 yılları arasında Khängdi medresesinde kullandığı *Mesnevî*'yle aynı nüshaydı. Söz konusu nüsha, Kanpur'da 1331/1912-1913 tarihinde basılmış bir Hind taşbasmadır. 6 ciltlik bu nüsha, Muhammed 'Abd al-Mecîd adında biri tarafından hazırlanmış ve sayfa kenarlarına şerhler düşül-

³⁹ Dmitriev 1962: 239-254.

⁴⁰ Bkz. Amîrî 1995: 128-129, 153-157.

müştür.⁴¹ Benim incelediğim nüsha, şu andaki sahibinin söylediğine göre, Turfan medresesinden gelmekteydi ancak, kapağında yazılı bir nota göre, 1936 yılında Kaşgar bölgesinde (Balada-yi Kaşgariyya) satın alınmış 1500 adet nüshadan biriydi. Satın alan, Kaşgar'lı bir kitapçı belki de Khängdi medresesi adına çalışan bir komisyoncuymdu.

40'lı yıllardan beri, Nakşibendiyye-Sâkibiyye'nin aktardığı şekliyle *Mesnevî* okuma ve şerh etme geleneği sadece Sincan'lı Türkçe konuşan Müslümanlara değil, bu bölgenin çinli Müslümanlarına (Hui/Dungan), Eyyûb Kârî'nin ve Şâh-ı Mardân'ın derslerini takip etmiş Gansu ve Ningxia kökenli Müslümanlara da hitap etmekteydi. Onlar da sûfi medreselerinin kapatılmasının ve Farsçanın unutulmasının, dolayısıyla *Mesnevî* okumalarının ortadan kaybolmasının kurbanıydılar. Urumchi'deki Çin Shânsi Câmii'nin yakınındaki dînî kitaplar satan dükkanlar, sûfilikle ilgili kitapları, Hind ve Tatar taşbasmalarının yeniden basımlarını kısacası oldukça zengin çeşitleri okuyucuya sunmaktadırlar. Ancak bu kitapçılarda *Mesnevî* ki bilinmiyor değildir, bulunmamaktadır. Nedeni de, Hui bir satıcının açıklamasına göre, Müslüman Çinlilerin Farsça bilmemelerinden dolayı, çok az talep ediliyor olmasıdır. Buna karşılık buralarda, Muhammed Murâd al-Manzila-vî tarafından çevrilen *Mektûbât*'ın Arapçası bulunmaktadır.

Sincan Nakşibendîleri arasında *Mesnevî* ve *Mektûbât*'ın birlikte okunmasının nedenlerini somut bir şekilde ortaya koymak kolay değildir. Belki de Ahmed Sirhindî'nin eserinin aşırı ciddiyeti, *Mesnevî*'nin şiirsel dilinin yumuşaklığıyla ve sembolik ifade şekliyle tamamlanmış olmaktadır. *Mesnevî*, kesinlikle Kur'an'daki önemli bölümleri, bir tefsir gibi yorumlamıştır,⁴² bununla birlikte gündelik hayatla ilgili olaylara, özellikle de mistik ve irfânî hakikatlere değinmiştir. Buna karşılık, dînin ahkâmıyla ilgili konulara temas etmemiştir. *Mektûbat* ise, Nakşibendîliğin, İslâm şeriatının ve hukukunun hükümleriyle uyumluluğunu ispatlayan tüm teknik ve kuramsal özelliklerini sistemleşirerek ortaya koymuştur. Sonuç olarak, Câmî tarafından "Farsça Kur'an" ismiyle tanımlanan *Mesnevî*'den başka hangi kitap Kur'an'la ilişkilendirilebilir ve *Mektûbât*'a eşlik edilebilirdi ki...

"Kur'an'ın manasını sadece Kur'an'dan sor" (*Mesnevî*, V, 3129)

Çeviren: Fatih Usluer

⁴¹ *Mathnavî sharîf* 1912-13; Bihzâdî 2001: 10-11'nin işaret ettiği bu nüsha, nâdir ve az tanınan bir nüshadır.

⁴² Güllüce 1999: 45, 48, 284.